УДК 343.9.01
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.03.31

ҐЕНЕЗА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ В УКРАЇНІ

Тіточка Т.І.,
кандидат юридичних наук,
докторант докторантури
Донецького державного університету внутрішніх справ
https://orcid.org/0000-0002-5924-614X

Тіточка Т.І. Ґенеза кримінально-правового захисту прав неповнолітніх осіб в Україні.

В статті розглядається ґенеза кримінально-правового захисту прав неповнолітніх осіб в Україні. Вказується, що протягом тривалого часу більшість питань вирішувала церква. Враховуючи те, що діти ще не вважались повноцінними членами суспільства, особа, котра вчинила у їх відношенні кримінальне правопорушення підлягала церковному покаранню, а не кримінальному. Тобто в часи Київської Русі законодавець вже визнавав неповнолітніх повноцінними суб'єктами соціальних взаємовідносин, а також дозволяв відносити їх до жертв суспільно небезпечних діянь, однак повноцінний захист прав та свобод не забезпечувався. Звертається увага на те, що перші роки XX століття можна назвати застійними для ювенальної юстиції. Увага законодавця регулярно змінювалась в залежності від напрямку розвитку політики держави. Революції, війни, пошук нових шляхів розбудови країни керівниками з частково тоталітарним характером правління призводило до встановлення єдиної цінності – майна, інтересів держави у представництві її правлячої верхівки. Саме тому і відношення до неповнолітніх жертв регулярно змінювалось. Підсумовується, що XXI століття визначило людину, її права та свободи найвищою цінністю, котрі мають захищатись, у першу чергу, від тих діянь, котрі мають підвищену суспільну небезпечність. Кримінальне право, розвиваючись століттями, за рахунок своєї багатокомпонентності стало базисом для розвитку кримінології, котра відмежувала від себе віктимологію. Ця теза дозволяє стверджувати, що саме кримінальне право та, відповідно, кримінальне законодавство, дає поштовх для розвитку допоміжних наук, необхідних для успішної реалізації його завдань: превенції (як утримання правопорушника від протиправних діянь, так і утримання потерпілих від віктимної поведінки) та покарання (з метою перевиховання правопорушника та захисту держави та суспільства в особі потерпілого від наступних ймовірних суспільно небезпечних посягань). Отже, на сьогоднішній день кримінальне законодавство не тільки «про і для» кримінального правопорушника, але і для потерпілого.

Ключові слова: неповнолітній, жертва, кримінальне правопорушення, кримінальне законодавство, кримінально-правовий захист, ґенеза.

Titochka T.I. Genesis of criminal protection of the rights of minors in Ukraine.

The article examines the genesis of criminal protection of the rights of minors in Ukraine. It is pointed out that for a long time most issues were decided by the church. Given that children were not yet considered full members of society, a person who committed a criminal offense against them was subject to ecclesiastical punishment, not criminal. That is, in the days of Kievan Rus, the legislator already recognized minors as full-fledged subjects of social relations, and also allowed them to be considered victims of socially dangerous acts, but full protection of rights and freedoms was not provided. Attention is drawn to the fact that the first years of the twentieth century can be called stagnant for juvenile justice. The attention of the legislator regularly changed depending on the direction of state policy development. Revolutions, wars, the search for new ways to build the country by leaders with a partially totalitarian nature of government led to the establishment of a single value - property, the interests of the state in the representation of its ruling elite. That is why the attitude towards juvenile victims has changed regularly. It is concluded that the XXI century has defined man, his rights and freedoms as the highest value, which should be protected, first of all, from those acts that have increased social danger. Criminal law, evolving over the centuries, due to its multicomponent nature has become the basis for the development of criminology, which distinguished itself from victimology. This thesis suggests that criminal law and, consequently, criminal law, gives impetus to the development of auxiliary sciences necessary for the successful implementation of its tasks: prevention (both deterrence of offenders

and deterrence of victims of victim behavior) and punishment in order to re-educate the offender and protect the state and society in the person of the victim from subsequent possible socially dangerous encroachments). Thus, to date, criminal law is not only «about and for» the criminal offender, but also for the victim.

Key words: juvenile, victim, criminal offense, criminal legislation, criminal legal protection, genesis.

Постановка проблеми. Будь-який феномен в площині юридичної науки, особливо – суспільно небезпечне діяння має свою тривалу ґенезу, дослідження якого надає можливість встановити передумови, що сприяли його виникненню, а також зробити спробу спрогнозувати майбутні тенденції. Це стосується і ювенальної віктимності. Нажаль, події останніх років стали причиною різкого занепаду економіки, загострення у політичній сфері, що погіршило соціальний бік життя громадян. Логічним наслідком стало зростання кількості кримінальних правопорушень, вчинених у відношенні підлітків. Таким чином, ми можемо прослідкувати тісну взаємозалежність між віктимізацією і державними перетвореннями. Це ще раз підтверджує те, що будь-яке кримінально-правове явище або інститут є історичним надбанням. Враховуючи вказане, вважаємо за доцільне зупинитись більш детально на ретроспективному аналізі кримінально-правового захисту прав неповнолітніх осіб в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Ретроспективний аналіз кримінально-правового захисту прав неповнолітніх осіб проводили такі вчені як М. Андріяшевська, В. Вандишев, В. Василевич, Б. Головкін, О. Джужа, О. Литвинов, О. Михайлов, Є. Назимко, В. Полубинський, В. Рибальська, Д. Рівман, В. Туляков, Л. Франк, В. Христенко, однак сучасний стан цієї проблеми обумовлює необхідність подальшого її вивчення.

Метою статті є дослідження становлення та розвитку кримінально-правового захисту прав підлітків в Україні.

Виклад основного матеріалу. Відтак, О. Саінчин звертає увагу, що покарання за дітовбивство у Київській Русі спочатку не мало такого жорсткого характеру, як у середньовічній Європі. Дітовбивство тривалий час вважалося не злочином, а гріхом. Канонічне візантійське право, відображене в уставах князів Володимира, Ярослава Мудрого, вбачало в дітовбивстві перш за все посягання не на життя, а на християнські устої сім'ї та моральності [1, с. 14]. На відміну від європейського законодавства того часу, яке передбачало жорсткі покарання, церковне право Київської Русі передбачало лише каяття та трирічний піст. Отож в часи Київської Русі лише зароджувалися правові механізми, що передбачали сувору відповідальність за злочини проти особливої вікової групи – неповнолітніх. У той час були введені лише заборони на окремі форми поведінки, яка могла завдати шкоди неповнолітнім особам. Формулюючи заборону, законодавець не визнавав інтереси дитини самостійним об'єктом кримінально-правової охорони, а норми, що їх захищали, були спрямовані на охорону інших інтересів і цінностей. Деякі учені розцінюють положення Уставу князя Ярослава «Про церковні суди», що встановлювали відповідальність за порушення заборони статевих стосунків у колі близьких родичів, як такі, що спрямовані на захист неповнолітніх [2, с. 17]. Причина такого підходу полягає в тому, що більшість питань у ці часи вирішувала церква. Враховуючи те, що діти ще не вважались повноцінними членами суспільства, особа, котра вчинила у їх відношенні кримінальне правопорушення підлягала церковному покаранню, а не кримінальному. Тобто в часи Київської Русі законодавець вже визнавав неповнолітніх повноцінними суб'єктами соціальних взаємовідносин, а також дозволяв відносити їх до жертв суспільно небезпечних діянь, однак повноцінний захист прав та свобод не забезпечувався.

На погляд А. Байбарина, зважаючи на відсутність вказівок на вік і неоднозначності визнання неповнолітнього потерпілим при інцесті, вищезазначена норма не може розглядатися як норма, що захищає інтереси дитини в стародавньому праві [3, с. 43]. Малолітніх і престарілих («малих» і «старих»), інвалідів («калік перехожих»), слабоумних і ущербних («блаженних», «юродивих», «ображених долею»), вагітних жінок, хворих, інших беззахисних та слабих на Русі завжди було неприпустимо та грішно ображати» [4, с. 25]. Слід зазначити, що ще з давніх-давен вважалося антиморальним вчиняти злочини щодо осіб похилого віку. Підтвердженням цього були не тільки релігійні норми, але й традиції. Недаремно ж у Святому Письмі (Книга Мудрості Ісуса, сина Сираха) сказано: «Дитино, допомагай твоєму батькові в старощах і не засмучуй його за його життя. І коли розум ослабне, будь поблажливим; не зневажай його тоді, коли ти – повносилий» (3:12; 3:13) [4, с. 26]. На сьогоднішній день підхід дещо змінився. Якщо неповнолітні повноцінно захищаються нормами чинного кримінального законодавства, то похилі особи не наділені особливою увагою. Втім, для нашого дослідження більше значення мають саме діти. Будування взаємовідносин у родині (мається на увазі між дітьми та батьками) в досліджуваний проміжок часу відбувалось за суворою ієрархією, відповідно до якої батьки наділялись абсолютною владою над дитиною. Звичайно, очевидні заборонні діяння, котрі

вчинялись у відношенні останніх карались або законодавцем, або церквою (якщо діяння було визнано гріхом). Перші кримінально протиправні діяння у відношенні неповнолітніх осіб були вчинені саме їх найближчими родичами (наприклад, у зв'язку із невиліковною хворобою, як вид покарання за провину, з виховною метою тощо). Саме це «запустило» механізм створення нормативно-правового (у т.ч. – кримінально-правового) захисту.

Беззаперечно, важливим матеріалом для дослідження історії формування правового становища потерпілого є також Литовські статути 1529, 1566 та 1588 рр., які містили норми звичаєвого права, Судебник Казимира 1468 р., привілеї 1447, 1492 та інших років, римське, польське та германське право XV–XVI століть [5, с. 12]. Як зазначено в літературі, у 1529 р. було прийнято перший Литовський статут, який встановлював сувору кримінальну відповідальність за здійснення злочинного посягання на життя окремих осіб, зокрема старих батька й матір або дитину: «...по ринку везти, клещами тіло рвати, а потім в мішок зашити, й посадивши до нього собаку, курицю, ужа, кішку і все те в глибокій річці утопити» (розділ 11, арт. 7). За посягання проти вагітних жінок: «Якщо хто вагітну конем зіб'є, пошкодить, через що вона втратить дитину або вмре разом з дитиною, незалежно від її стану, повинен відсидіти три місяці або присуджений до страти» (розділ 11, арт. 15) [6]. Враховуючи релігійні та моральні норми того часу, законодавець посилює відповідальність за вбивство матір'ю свого немовляти. Так, артикул 60 третього Литовського статуту 1588 р., який діяв на західних українських землях, встановлював смертну кару розпусним жінкам [7, с. 14]. Вказані нормативно-правові акти встановлювали диференційовану кримінальну відповідальність за вчинення кримінальних правопорушень у відношенні певного кола осіб. Таким чином, можна сказати, що в цей період відбувається поділ потерпілих за їх віковими, гендерними та соціальними ознаками.

Третій Литовський Статут 1588 р. виділяє підмову дітей перейти до мусульманської чи іудейської віри, їх обрізання, найом жінки-християнки нехристиянами до своїх дітей в якості «мамки». Ряд положень, що містилися в пам'ятках древнього права знайшли своє місце в Соборному Уложенні 1649 року. Зокрема, ст.26 Соборного Уложення передбачає покарання у вигляді страти за вбивство незаконнонародженої дитини; проте, як і в Статуті Ярослава, ця норма по суті має на меті не охорону життя неповнолітнього, а осуд фактів незаконного і позашлюбного народження дітей. Незважаючи на закріплення Соборним Уложенням окремих випадків перевищення батьківської влади над дитиною як злочинів, покарання за їх здійснення було вкрай м'яким. Так, вбивство дитини каралося одним роком тюремного ув'язнення і церковним каяттям; проте вік, до якого особа вважалася дитиною, закріплений не був. Скаржитися на батьків діти не могли. Стаття 6 Соборного Уложення наказувала навіть за спробу отримати підтримку після незаслужених образ і подати скаргу на своїх батьків. Таких дітей били батогом та віддавали їх батькові і матері, які скоріш за все, також застосовували подібне покарання за проявлення активності своїми «чадами». Вказана норма є віддзеркаленням середньовічної педагогіки. Сімейна влада батька над дітьми була практично безроздільною; держава принципово стояла на позиції невтручання в ці стосунки [8, с. 30-31]. Отже, з одного боку дитина починає сприйматись як повноцінний член суспільства (навіть новонароджена), що підтверджується закріпленням за це правопорушення такого виду покарання як смертна кара. Тобто увага законодавця зміщується з фактичної ілюзорної демонстрації визнання загальнолюдських цінностей та неминучого покарання на захист життя людини. З іншого боку, батьки так і залишились привілейованими особами, котрі мають майже суцільну владу над власною дитиною.

Визначним кроком у розвитку кримінального процесу було закріплення у законодавстві перших років радянської влади в Україні права всім громадянам віком до 18 років, в тому числі потерпілим, бути обвинувачами в суді (постанова Народного секретаріату Української Народної Республіки «Про введення народного суду» від 4 січня 1918 р, та Положення про революційні трибунали, затверджене Народним секретаріатом у судових справах УНР 23 січня 1918 р.). І хоча через рік дане положення було скасоване Тимчасовим положенням про народні суди і революційні трибунали Української Соціалістичної Радянської Республіки, виданим Раднаркомом УСРР 19 лютого 1919 р., і замінене посадовим (державним) обвинуваченням, проте існування такої норми, хоч і не тривалий період, у суспільстві, де головним завданням вважався насамперед захист держави, свідчить про зародження особливого статусу неповнолітніх потерпілих у кримінальному провадженні [9, с. 86]. Варто звернути увагу на те, що перші роки XX століття можна назвати застійними для ювенальної юстиції. Увага законодавця регулярно змінювалась в залежності від напрямку розвитку політики держави. Революції, війни, пошук нових шляхів розбудови країни керівниками з частково тоталітарним характером правління призводило до встановлення єдиної цінності – майна, інтересів держави у представництві її правлячої верхівки. Саме тому і відношення до неповнолітніх жертв регулярно змінювалось.

Вже більш повноцінним та сучасним можна вважати Кримінальний кодекс УРСР 1960 р., котрий, порівняно з попередніми кримінальними кодексами, значно розширив межі охорони життя і здоров'я неповнолітніх, що слід визнати позитивним. Так, п. 6 ст. 41 передбачив обставину, що обтяжує відповідальність, – це вчинення злочину щодо малолітнього. Також під час кваліфікації окремих злочинів почали додатково враховувати кваліфікуючу ознаку – неповнолітній вік потерпілого [10, с. 192]. До таких, поряд із уже відомими складами злочинів, можна зарахувати зараження венеричною хворобою (ч. 3 ст. 108 КК УРСР) [11, с. 83–84]. Крім того, в кримінальному законодавстві й надалі з'являються норми, які спрямовані на посилення кримінально-правової охорони життя та здоров'я дітей. Зокрема, з'являються статті, які передбачали кримінальну відповідальність за зловживання опікунськими правами і залишення підопічних дітей без нагляду і допомоги (ст. 115), торгівлю людьми (ст. 124- 1), доведення неповнолітнього до стану сп'яніння (ст. 208-1), залучення 54 неповнолітніх до немедичного споживання лікарських та інших засобів, що викликають одурманення (ст. 208-2), залучення неповнолітніх до організованого збору відходів (як вторинної сировини), небезпечних для здоров'я (ст. 228-10), злочини, що порушують встановлений порядок обігу наркотичних засобів і психотропних речовин (ч. 2 ст. 229-4, ч. 2 ст. 229-5, ч. 3 ст. 229-6, ч. 3 ст. 229-15). Вищезазначена система злочинів свідчить про формування нової та ефективної системи кримінально-правової охорони прав дітей та підвищення їх захисту від злочинів, що вчиняють дорослі особи, зокрема і особи, які повинні про них піклуватися [12]. Показовим є і те, що більшість норм цього нормативно-правового акту було взято за основу під час розробки чинного Кримінального кодексу 2001 року.

М. Заславська вказує, що залишалися невирішеними і вказували на прогалину у законодавстві питання відповідальності працівників навчально-виховних установ, що допустили небезпечний вплив на дітей сил природи, різних побутових приладів, масові захворювання, а також які не запобігли нещасним випадкам з підопічними під час різноманітних спортивних занять, елементарних прогулянок дітей у дошкільних навчально-виховних установах, уроків праці й у подібних випадках. Загальним для всіх викладених ситуацій і таким, що становило певні труднощі, з одного боку, для кваліфікації, з іншого боку – для забезпечення всебічної охорони життя і здоров'я неповнолітніх, було питання суб'єкта злочину, а саме – особи, що порушила суто професійні обов'язки щодо охорони життя і здоров'я дітей [13, с. 26]. Отже, положення КК 1960 р. у частині охорони інтересів неповнолітніх потерпілих повністю відповідали вимогам практики і науковим поглядам радянського часу про захист прав дитини [12]. Своєю тезою вчена зробила спробу вказати на те, що, не дивлячись на, начебто, повноцінний захист інтересів дитини, прогалини у законодавстві залишали можливість вчинити протиправне діяння без негативних для правопорушника наслідків. Більшу половину XX століття законодавець захищав права та свободи неповнолітніх потерпілих, здебільшого, за рахунок норм кримінального та кримінально процесуального законодавства. Віктимологічні засоби нівелювались, у першу чергу, через відсутність стабільних наукових та практичних пошуків в цій царині.

Звичайно, XXI століття визначило людину, її права та свободи найвищою цінністю, котрі мають захищатись, у першу чергу, від тих діянь, котрі мають підвищену суспільну небезпечність. Кримінальне право, розвиваючись століттями, за рахунок своєї багатокомпонентності стало базисом для розвитку кримінології, котра відмежувала від себе віктимологію. Ця теза дозволяє стверджувати, що саме кримінальне право та, відповідно, кримінальне законодавство, дає поштовх для розвитку допоміжних наук, необхідних для успішної реалізації його завдань: превенції (як утримання правопорушника від протиправних діянь, так і утримання потерпілих від віктимної поведінки) та покарання (з метою перевиховання правопорушника та захисту держави та суспільства в особі потерпілого від наступних ймовірних суспільно небезпечних посягань). Отже, на сьогоднішній день кримінальне законодавство не тільки «про і для» кримінального правопорушника, але і для потерпілого.

Висновки. Зародження феномену ювенальної віктимності та еволюція нормативно-правового захисту прав неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень має тривалу історію, котра умовно може бути поділена на такі періоди: 1) період зародження та становлення особливого підходу до дитини (від найдавніших часів до XII ст.); 2) період підвищеного інтересу до дитини та частковим визнанням її примітивних прав (XII – XV ст.ст. період перебування українських земель у складі Литви, Польщі, Речі Посполитої); 3) закладення підґрунтя для формування законодавчого визнання дитини повноцінним учасником кримінально-правових відносин, у тому числі – її права мати захист як жертві кримінального правопорушення (XVI – XVIII ст. період автономії та перебування України у складі Австрійської (Австро-Угорської) й Російської імперій); 4) часткове гальмуванням активного розвитку ювенального права, у тому числі на другий план законодавчої уваги відійшов і пра-

вовий захист дітей, які постраждали від протиправних діянь (XIX – XX ст. період розбудови української державності та радянський період); 5) період оновлення кримінально-правового регулювання взаємовідносин між неповнолітніми та державою, стрімкого розвитку набуває інститут ювенальної юстиції, захист прав дитини визнається пріоритетом держави, посилюється кримінальна відповідальність за посягання на неповнолітніх (кінець XX – XXI ст. період розвитку незалежної України).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Саинчин А. С.Особенности расследования детоубийств: монография. Одесса, 2005. 112 с.
2. Пудовочкин Ю. Е. Ответственность за преступления против несовершеннолетних по российскому уголовному праву / науч. ред., проф. Г. И. Чечель. СПб., 2002. 293 с.
3. Байбарин А. А. Уголовно-правовая дифференциация возраста. Текст: монография. М.: Высшая школа, 2009. 252 с.
4. Андрушко А. В. Геронтологічна злочинність: кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання: монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2011. 248 с.
5. Кочура А. В. Історичні аспекти розвитку поняття «неповнолітній потерпілий» у кримінальному судочинстві. *Право і Безпека*. 2011. № 4. С. 11–14
6. Штирлов О. В. Ґенеза безпорадного стану особи потерпілого у вітчизняному кримінальному законодавстві. URL:http://radnuk.info/statti/229-kruminal-pravo/14673-2011-01-18-22-38-43.html
7. Старко О. Л. Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец.12.00.08. К., 2006. 225 с.
8. Рішення Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської області від 12 квітня 2011 р. Справа № 1-414/11. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/14858156
9. Мороз В. Ф. Делінквентність дітей до чотирнадцятирічного віку: (Кримінологічні проблеми) : : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. Х., 1999. 18 с.
10. Беспаль О. Л. Кримінально-правова охорона життя і здоров'я неповнолітніх в Україні: історичний аспект. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 189–194
11. Кримінальний кодекс України від 28 грудня 1960 року (втратив чинність). К. : Атіка, 2000. 244 с.
12. Плашовецький О. А. Кримінально-правова диференціація віку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / ПВНЗ «Львівський університет бізнесу та права». Львів, 2017. 200 с.
13. Заславська М. Г. Кримінальна відповідальність за неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей: соціальна обумовленість і склад злочину: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец.12.00.08. Харків, 2006. 224 с.